

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İSMİN HAL KATEQORİYASININ FUNKSIONAL VƏ SİNTAKTİK TƏSNİFATI

Giriş. Müasir ingilis dilində cəmi iki hal (common, possessive) olduğu halda, müasir Azərbaycan dilində onların sayı altıdır (adlıq, yiyəlik, yönük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq). Heç şübhəsiz, belə bir kateqoriyanın araşdırılması, genetik cəhətdən qohum olmayan dillərdə onların işlənmə xüsusiyyətlərinin aşkarlanması və ən mühümü hal kateqoriyasının müayisəli tipoloji baxımdan təsdiq edilməsi çox dəyərli ola bilər. Məhz bu baxımdan “Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində hal kateqoriyası və onun xüsusiyyətləri” adlı məqaləmiz hər iki dildə bu sahəyə həsr olunmuş elmi ədəbiyyatın araşdırılması, onların saf-çürük edilməsi, bu və ya digər oxşar və ya fərqli cəhətlərinin araşdırılması zənnimizcə maraqlı ola bilər.

Müasir ingilis dilində hal kateqoriyasının miqdarı haqqında dilçilər arasında yekdil fikir yoxdur. **T.Doyçbeynin** fikrincə, müasir ingilis dilində dörd hal: adlıq, yiyəlik, yönük və təsirlik hallar mövcuddur. Bununla yanaşı **T.Doyçbeynin** fikrincə, hal kateqoriyasının şəkilçi ilə ifadəsi heç də vacib deyildir. Onun fikrinə görə, hal sözün cümlədəki yeri və sözönlüyü vasitəsi ilə ifadə oluna bilər. **C.Veber** **T.Doyçbeyin**dən fərqli olaraq, müasir ingilis dilində beş halın: adlıq, yiyəlik, yönük, təsirlik və çıxışlıq hallarının mövcud olduğunu qeyd edir. Bundan başqa, **C.Veber** söz önündən sonra işlədilən sözü “**halsız söz forması**” adlandırır. **H.Suit** hal kateqoriyası probleminə bir qədər başqa rəusdan yanaşır. Müxtəlif dillərdə hal kateqoriyası probleminə toxunan müəllif müasir ingilis dilində yalnız bircə halın (inflected case) mövcudluğu fikrini irəli sürmüşdü. O, qeyd edir ki, yalnız bu məqamda biz hal şəkilçisinə rast gəlirik. Şəkilçisiz halı isə **A.Suit** ümumi hal (common case) adlandırır. **O.Yesperen** öz kitab və məqalələrində dəfələrlə bu problemə toxunmuşdur. O, bu kateqoriyaya sırf morfoloji kateqoriya kimi yanaşır. İngilis dili ilə məşğul olan əksər dilçilər ismin iki halı olduğuna tərəfdar çıxırlar.

1) Ümumi hal (The Common Case); 2) Yiyəlik hal (The Possessive Case)

Bəzi hallarda ümumi halda olan isim “**of, to, by, with**” sözönləri ilə işlənərək müəyyən əlaqə yaradır. Bu sözlərin müstəqil mənaları olmadığından dilimizə tərcümə oluna bilmirlər. Bəs müasir ingilis dilində geniş işlənən yiyəlik halın təbiəti necədir? Bu hal, əsasən, əşya və şəxs arasında olan yiyəlik, sahiblik əlaqəsini ifadə edir: **The man’s eyes weren’t particularly ssarching. You owe your brother’s escape this night.** Müasir ingilis dilində ismin yiyəlik halı isimlərin sonuna “**s**”, cəm isimlərin sonuna isə apastrof işarəsi artırmaqla düzəlir. Cəm forması kökdəki saitin dəyişməsi vasitəsi ilə düzəldilən isimlərin yiyəlik hal forması, bu isimlərin tək yaxud cəm olmasından asılı olmayaraq eyni qayda ilə düzəlir. Başqa sözlə desək, isimlərin sonuna “**s**” şəkilçisi əlavə olunmur: **What’s the matter with men’s cookery?** Sonu “**s**” hərfi ilə qurtaran isimlərin yiyəlik hal forması iki cür düzəldilə bilər: ya adi qayda üzrə ismin sonuna “**s**” şəkilçisi, yaxud ismin sonuna “**(‘)**” artırılır: **Charls’ tongue was ready with a dozen alibis.** Eyni bir əşya iki və daha çox şəxsə məxsus olduqda, yiyəlik hal şəkilçisi axırıncı ismə əlavə olunur. Məsələn: **At the moment of Deer Lake, Dave, Mike and Joly’s inflainted eyes widened with pleasure.**

Qeyd etmək lazımdır ki, yiyəlik hal şəkilçisi “**(s)**” kar samitindən sonra “**(s)**” cingiltili samitlərdən və saitlərdən sonra “**(z)**”, fişiltılı samitlərdən sonra isə “**(iz)**” tələffüz olunur. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində yiyəlik halın işlənmə miqyası xeyli dardır. İngilis dilində bir qayda olaraq ancaq canlı varlıqları bildirən isimlər yiyəlik halında işlənir. Cansız varlıqları bildirən isimlər isə bir qayda olaraq, yiyəlik halında işlənir. Bu cür isimlərdə sahiblik, mənsubiyyət mənası “**of**” sözönlü ilə ifadə olunur.

K.N.Kaçalova və **E.E.İzrailyeviç** qeyd edirlər ki, ingilis dilində iki isim bor-birinin ardınca “**s**” formasını nadir hallarda qəbul edir. Bu halda “**of**” sözönlündən istifadə olunur. Bəzən bir neçə söz qrupu işləndikdə **s** sonuncu ismin axırına əlavə olunur. Müasir ingilis dilində yiyəlik hal şəkilçisinin işlənməsi geniş miqyas almışdır. Belə ki, o, yalnız yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi canlı varlıqları ifadə edən isimlərə deyil, habelə bəzi cansız varlıqları bildirən isimlərə, mücərrəd isimlərə, hətta bəzi hərflərə artırıla bilər: 1. Zaman bildirən isimlərlə; 2. Fəsillərin, ayların, günlərin adını bildirən isimlərlə; 3. Ölkə və şəhər adları bildirən isimlərlə; 4. The earth, the moon, the sun, ocean, water, gulf, world, wind, city, town, ship, boat, vessel və s. sözlərinə; 5. “today, tomorrow, yesterday” zaman zərflərinə və s.

Bütün yuxarıda qeyd etdiklərimizlə yanaşı **V.L.Kaunşanskaya, E.V.Profkoyeva, Z.K.Raynes, S.EşSkvizskaya** və **F.Y.Tsirlina** ali məktəb üçün yazdıqları: “**Grammar at the English language**” adlı dərs vəsaitində yiyəlik halın özünü a) müstəqil, b) absalyut olmaqla iki qrupa bölmüşlər. O müstəqil yiyəlik halın “sahiblik” “yiyəlik” ifadə etməsini qeyd etməklə yanaşı, adı çəkilən yarımqrupun keyfiyyət əlaqəsi bildirməsini də xüsusi vurğulayır. Absalyut (mütləq) yiyəlik isə daha çox anaforik şəkildə bəzi yer mənası bildirən sözlərlə işlənir.

Beləliklə müasir ingilis dilində hal kateqoriyası və onun səciyyəvi xüsusiyyətləri haqda fikirlərimizi tamamlayaraq belə bir ümumiləşdirmə apara bilərik ki, məna etibarı ilə ad ifadə edən və adlıq halın suallarından birinə cavab olan hal şəkilçisiz isimləri adlıq halda hesab etmək olar. Adlıq halın əsas mənası onun başqa hallarla müqayisəsi zamanı meydana çıxır. Adından da məlum olduğu kimi, yiyəlik halda olan söz-isim yiyədurma, sahiblik, aid olmaq, yiyələnmə kimi münasibətləri ifadə edir. Elə bu mənalar əsas götürülərək ona “yiyəlik hal” adı verilmişdir.

İsmnin hal kateqoriyası müasir ingilis dilində ciddi mübahisə doğuran məsələlərdən biridir. İsmnin hal kateqoriyasından bəhs edərkən iki ciddi linqvistik problemə üzləşirik:

¹⁰ Bakı Mühəndislik Universiteti “Xarici dillər” kafedrasının dosenti, filologiya elmləri doktoru ysuleymanov@ben.edu.az

1) Müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyası mövcuddurmu?

2) Əgər müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyası mövcuddursa, onda ingilis dilində ismin neçə halı var?

Ç.Filmor “İngilis dilində ismin hal kateqoriyasının semantik-sintaktik təsnifatı” adlı kitabında bu məsələlər tədqiq olunub. Məhz semantik hal kateqoriyası konsepsiyası 1960-cı illərdə **Ç.Filmor** tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Belə ki, Ç.Filmor ismin hal kateqoriyasının semantik-sintaktik təsnifatını vermişdir. Onun təsnifatına görə, müasir ingilis dilində ismin 6 halı var. Bunlar aşağıdakılardır:

- 1) Agentive case. John opened the door.
- 2) Instrumental case. The key opened the door.
- 3) Dative case. John believed that he would win.
- 4) Facitive case. The key was damaged.
- 5) Locative case. Chicago is windy.
- 6) Objective case. John stole the books (1, s. 45-49).

M.Doyçbeyn, M.Brayant kimi dilçilər tərəfindən irəli sürülən və klassik latın qrammatikasına əsaslanan bu təsnifata görə müasir ingilis dilində ismin beş halı müəyyənləşdirilir: Nominative, genitive, dative, accusative və vocative. Cümlənin mübtədası nominative (adlıq hal), vasitəli tamamlıq dative (yönlük hal), vasitəsiz tamamlıq accusative (təsirlik hal), xitab vocative halda istənilən isimlə ifadə olunur (2, s. 110-112).

Beləliklə, bu təsnifata diqqətlə fikir versək görərik ki, morfoloji əlamətlər qarışıb.

II. İkinci nəzəriyyə sözlü hallar və ya analitik hal kateqoriyası nəzəriyyəsidir. Bu birinci nəzəriyyənin məntiqi davamı olub, klassik latın qrammatikasına əsaslanır.

H.Sweet New English Grammar, Logical and Historical part I (Oxford-1904) adlı əsərində o qeyd edir ki, ismin analitik hal kateqoriyasına malik olması mübahisə doğuran məsələlərdən biridir. Bu da öz növbəsində hal mənası bildirən sözlülərin leksik mənaya malik olub-olmaması ilə sıx bağlıdır (3, s. 41-44).

Bu sahədə də dilçilər arasında fikir ayrılığı var: bəzi dilçilər **H.Suit, O.P.Sunik** belə hesab edirlər ki, sözlüləri leksik mənaya malik deyil digər dilçilər (V.N.Yartseva, -B.S.Xaymoviç, B.İ.Roqovskaya 4, s. 136-138) belə hesab edirlər ki, sözlüləri leksik mənaya malikdir. Məsələyə I qrup dilçilərin dedikləri kimi yanaşsaq, yəni belə hesab etsək ki, sözlülər leksik mənaya malik deyil, o zaman müasir ingilis dilində ismin analitik hal formasına malik olduğunu qəbul edə bilərik.

Lakin II qrup dilçilərin fikri ilə razılaşsaq, yəni belə hesab etsək ki, sözlülər leksik mənaya malikdir, o zaman müasir ingilis dilində ismin analitik hal formasına malik olduğunu demək olmaz. Analitik hal nəzəriyyəsini irəli sürənlərdən biri C.Körm sözlünü ilə birlikdə işlənən ismi- ismin analitik halı hesab edir. Onun fikrincə, “və” for” + isim yönlük halı, “of+isim” yiyəlik halı, “with+isim” instrumental halı göstərir. **C.Körmə** görə müasir ingilis dilində ismin 4 halı var:

- 1) The common case (ismin adlıq halı, şəkilçisiz)
- 2) The genetive case (of+noun)
- 3) The dative case (to+noun)
- 4) The instrumental case (with+noun) (5, s. 58-52).

Qeyd etmək lazımdır ki, bu nəzəriyyə bir sıra dilçilər tərəfindən qeyri məqbul hesab edilir. Belə ki, **B.A.İlyiş** qeyd edir ki, əgər bu nəzəriyyəyə inansaq, onda bütün sözlülər ilə işlənən isimləri ismin analitik halı hesab etmək lazım gələr ki, bu da qeyri-mümkündür (6, s. 88-96).

Üçüncü nəzəriyyə məhdud hal nəzəriyyəsi adlanır. Bu nəzəriyyə H.Suit, O.Yespersen, A.İ.Smirmitski, L.S.Barxudarov, **O.İ.Musayev** və başqaları tərəfindən qəbul edilmişdir. Bu nəzəriyyə ismin iki qrammatik halı: adlıq hal (the common case) və yiyəlik halın (the genetive case) oppozisiyasına əsaslanıb. Oppozisiyanın güclü tərəfi ismin yiyəlik halıdır, çünki onun “s” kimi morfoloji əlaməti var. Oppozisiyanın zəif tərəfi ismin adlıq halıdır, çünki onun heç bir morfoloji əlaməti yoxdur (7, s. 134-139). Qeyd etmək lazımdır ki, ismin hal kateqoriyasının sintaktik əlaqələrin göstəricisi olmaq konsepsiyası prespektiv, qeyri-struktur, struktur-deskriptiv dilçilər tərəfindən də qəbul edilmişdir.

Nəticə. Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alsaq, belə nəticəyə gələ bilərik ki, “s” hissəcik (postposition) ilə morfem arasında bir yer tutur. “of” və “s”-in paralel işlənməsinə gəldikdə isə, aydındır ki “s” yalnız canlıları və bir qisim cansız isimləri bildirən sözlələrlə işlənir. “of” isə əsasən cansız əşyalarla işlənir. Müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyasından bəhs edərkən prof. Musayev qeyd edir ki, “s” şəkilçisi tarixən hal şəkilçisi olmuş, dilin sonrakı inkişafı prosesində onun işlənmə miqyası qismən daralmışdır. Müasir ingilis dilçilərindən olan Ç.Barberin dediyinə və dil faktlarının sübut etdiyinə görə “s” şəkilçisinin işlənmə miqyası müasir ingilis dilində yenidən genişlənməyə başlamışdır. Bu isə o deməkdir ki, “s” şəkilçisi ilə düzələn ismin hal forması onun paradiqmasında daha möhkəm qərarlaşmaq üzrədir. Bu da öz növbəsində bizdə belə bir inam yaradır ki, “s” şəkilçisi diaxron planda hal formantı olmuş və müasir dildə də hal formantıdır, hal şəkilçisidir. Mənsubiyyət bildirən yiyəlik halın aşağıdakı semantik mənalara var.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Filmor Ç. İngilis dilində ismin hal kateqoriyasının sem.-sintaktik təsnifatı. Moskva, 1960, s.: 45-49.
2. Nesfield J.C. English Grammar Past and Present L., 1931, page: 110-112.
3. Sweet H. New English Grammar, Logical and Historical part I, Oxford, 1904, page. 41-44.
4. Khaimovich B.S., Rogovskaya B.I. A course English Grammar M, 1967, page: 136-138.
5. Köm C. Müasir İngilis dilində ismin hal kateqoriyasına dair. M, 1978, s. 58-62.

Açar sözlər: söz sırası, ismin hal kateqoriyası, termin, inkişaf, təsnifat

Key words: word order, noun case category, term, development, classification

Ключевые слова: порядок слов, падежная категория существительного, термин, развитие, классификация

Xülasə

Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində **isim** əsas nitq hissələrindən biridir. Onlar dildə olan sözlərin ən mühüm bir qismini təşkil edir. Məlum olduğu kimi, isimlər bizi əhatə edən bütün maddi varlıqların süurumuzdakı mütəlif təzahürlərin adlarını bildirən sözlərdir. Onlar eyni zamanda təkə maddi varlıqlar deyil, bütün mənəvi və abstrakt anlayışların da adlarını bildirir. Hər iki dildə isimləri əhatə edən mühüm kateqoriyalardan biri **hal kateqoriyasıdır**. Başqa sözlə, onlar arasında sintaktik əlaqə yaradır. Hər iki dildə hal şəkilçiləri sözlərin lüğəvi mənasına təsir etmir, onlar isimlərdə qrammatik mənanı meydana çıxarır. Əlbəttə ingilis dili **analitik**, Azərbaycan dili **sintetik** dil olduğundan bu dillərdəki hal kateqoriyasının da mövcudluğu, miqdarı, işlənməsi, əlaqəsi, bir sözlə onların səciyyəvi xüsusiyyətləri fərqlidir.

Summary

This article has been dedicated to the category of case of nouns in Modern English. It is known that the category of case in Modern English represents serious linguistic problem. The linguists' opinion differ, firstly, on the occasion of existence of the category of case in Modern English, how many case forms there are in Modern English. All 4 theories suggested by different scholars at different times and concerning the category of case in Modern English have been analysed in this article. It should be noted that the fact that the name has an analytical case category is one of the controversial issues.

Резюме

Данная статья посвящена категории падежа существительных в современном английском языке. Известно, что категория падежа в современном английском языке представляет собой серьезную лингвистическую проблему. Мнения лингвистов расходятся, во-первых, по поводу существования категории падежа в современном английском языке, сколько падежных форм в современном английском языке. Все 4 теории, предложенные разными исследователями в разное время и относительно категории падежа в современном английском языке.

RƏYÇİ: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Adilə Zeynalova